

Maksay Ferenc:

A SZÁSZSÁG MEGTELEPÜLÉSE

Német és magyar tudósok egybehangzó megállapítása szerint az erdélyi szászok első rajai hazánk földjén a XII. század közepén jelentek meg. Ebben az időben a mi magyar népünk már kétszáz esztendeje lakta Erdélyt, s virágzó, számban egyre gyarapodó falvainak szélső sora sok helyütt az országhatárhoz állt közel.

Így egyáltalán nem volt lakatlan az a vidék sem, melyen a magyar király jövevény vendégnépének szállást adott. A múlt század második felének romantikus szász nemzeti történetírása még úgy képzelte el, hogy akkor ezen a tájon „földhözköttött lakosság nem élt; erdőben és vadban gazdag, ekétől érintetlen pusztaság volt ez, a magyar korona bizonytalan tulajdona”. Ide kellett a magyar királynak a szászországot letelepítenie, hogy a nemrégén még vérivó és nyershús-evő magyarok ellen védelmet nyerjen, s hogy az a földművelést, ipart, kereskedelmet és városias kultúrát átültesse, a pusztát paradicsommá változtassa. A szászok e terület első lakói, s a gyenge magyar államiság, melynek ekkor még csak néhány évtizedes múltja van Erdélyben, általuk lesz a föld igazi urává. Ezeket mondja G. D. Teutsch nemzeti története, s körülbelül ugyanezt halljuk az erdélyi szász tudomány későbbi reprezentánsaitól. Ma ugyan már Teutsch felfogását senki sem vallja magáénak, mégis: Richard Huss a területről szóló források hiányát nemrégén még mindig azzal magyarázta, hogy „itt századokon keresztül nem volt rendezett állam, s így Erdéllyel egyáltalán nem is törődtek”.

E sorok megjelenése óta a tudományos kutatás számos kétségtelen bizonyítékát mutatta ki annak, hogy a magyar állam kiépített határai a XII. század első felében túl voltak a szászok későbbi lakóhelyén. Elég, ha tudjuk, hogy a régészet X. századi, vezér-

kori magyar leletei a Maros mentén, Gyulafehérvár környékén mennyire sűrűek. Egy pillantást vetve a térképre, lehetetlennek fogjuk találni, hogy a magyarság – ha a X. században legalább a Marosnál élt – a XII. századig, oly hosszú idő alatt, még az Oltig sem tudta volna állásait kitolni. Az adatok azt bizonyítják, hogy ezen is túl toltta ki. Brassói ásatások olyan templomalapokat hoztak világra, melyek XI. századi, magyar vártemploméi kellett hogy legyenek. (A híres Szent Lénárd-templom.) Székely területen kétségkívül volt ebben az időben kisebb erődsor; a Kárpátok fontos átjáróinál készült ősi Brassó-vára alighanem ebbe kapcsolódott bele. Ha a brassói comes a középkor későbbi folyamán a Barcaság kiváltságos területén túl magyar nemesek fölött is ítelt, úgy bizonyára ezek a nemesek is a régi magyar határország maradványai. Ugyanilyen erődsornak kellett állani Besztercén túl, a Leses-pataknál és Les falunál – ezek a nevek határőrzésre mutatnak – s ugyanilyenek az Olt körüli földön. Határőrszolgálatot teljesíthettek a szászsebesi, szászkézdi és szászorbói – innen később Sepsi, Kézdi és Orbai székekbe költöztetett – székelyek is. Biztos tudomásunk van végül afelől, hogy a magyar megyeservezet egykor az egész Szászföldre kiterjedt: az erdélyi Fehér vármegye egyes szigetszerű telepei később is megőrizték irányítóközpontjukkal való összetartozásukat, s mivel a kiváltságos Szászföldön belül s azon túl, az Oltvidéken, de Brassó és Segesvár mögött is voltak ilyen telepek – mint Talmács, Bácsfalu, Hosszúfalu, északon Fehéregyház, Felek, közbül Almakerék, Hortobágy stb. –, ezek csak a szászok beköltözése előtt keletkezettek. Lehetetlen, hogy utólag csatolták volna őket a messzi fekvő, területileg elszakított Fehérvárhoz.

Kétségtelen tehát, hogy a szászok megszállta földet a magyarság előzőleg jól megszervezte már. De vajon nem úgy értendő-e ez – mint némelyek állítják is –, hogy csak a gyepűőrségek, határvédelmi vonalak magyarjai jelentették a lakosságot, s a rajtuk belül maradt föld, mint lakatlan gyepűelve, legfeljebb néhány fontos útvonal mellett kapott öröket? A kérdést a helynevek nyelvi eredete fogja eldönteni. Történeti források híján ugyanis természetszerűen vetődik fel a kérdés: Melyik nép nevezte el a vizsgált föld hegyeit, vizeit, milyen nyelvűek a falvak,

városok nevei? Az itteni helynevek összegyűjtése s jelentésük megfejtése után kiderült, hogy éppen ezek a legdöntőbb érvek magyarságunk régi megtelepülése mellett. Németes hangzású nevek tömegesen bizonyultak magyar eredetűeknek – vizsgálatukat Gustav Kisch végezte el –, s így ma már mindenkinek el kell fogadnia, hogy az első telepések igen sok helyen magyarok voltak. Telt tehát népünk akkori erejéből arra is, hogy a határvédelem nehéz és életemésztő feladatán kívül a védett belső területen elvégezze a békés munka legnehezebbjét, őserdők irtását, műveletlen szántóföldek törését. Az őelőtte itt élt bolgárszláv szórványok – ezekre ismét egy-két szláv eredetű név utal, melyet a szászok átvettek, s melyek csak a Beszterce-vidéken található nagyobb számban – nem lehettek képesek intenzív kultúrmunkára, számuk s szervezetlenségük miatt, az utána beköltözött szászok pedig kész faluhatárokba települhettek, tört utakon járhattak. Egyedül a Barcaságba nem jutott telepés magyar; az ország e legszélső pontján valóban csak katonai szállások álltak még a XII–XIII. században. Különösen sűrűek a magyar faluk az Olt mentén, északkeleten a Sajónál s a Vöröstoronynál, ahova tehát tervszerű védelmi politika, magyar királyok gondossága telepített határőrző magyarokat.

Ha a szászok jönnek korábban, nemcsak a kulcspontokat, szorosbejárókat, várépítésre alkalmas helyeket szállták volna meg, de a termékeny folyó völgyeket is. Mindezeket a magyarok kezén találjuk. Felsorolunk néhány helységnevet a Szászföld legkülönbözőbb részeiből: ilyen Beszterce vidékén Simkrugen, azelőtt Somkerék, Kindeln, azelőtt Kendtelek, Almosch, azelőtt Solymos, Warmesch, előbb Vermes; a Királyföldön Schässburg–Segesvár, Mediasch–Meggyes, Irmesch–Örményes, Lasseln–Szentlászló, Halvelagen–Holdvilág, Broos–Város (Szászváros), Schergied–Cserged, Wurmloch–Baromlak, Malmkrog–Almakerék, Kabisch–Kövesd, Schävis–Sebes, Hamlesch–Omlás, Hamruden–Homoród, Talmesch–Tolmács és így tovább; a legnagyobb, később várossá lett helyek tehát éppúgy magyar eredetűek, mint a piciny faluk. Ma már bizonyos ezek szerint, hogy ha egykori pápai oklevelek pusztának s elhagyatott vidéknek nevezik is a Szászföldet, ez

legfeljebb úgy értelmezhető: az ország középponti területénél ritkább volt a lakossága.

Kérdezhetné valaki, mi lett ezeknek a gyakran népes magyar telepeknek a későbbi sorsa. Előre is sejthetjük, hogy elköltözés vagy lassú felszívódás következtében nagy részük veszendőbe ment. Az irányító s gondjukat viselő magyar politika ugyanis, mely a százszok betelepítésekor még az ilyen nagy tömeget is inkább szétszórta, magyarok közé ékelte, szigetszerű elhelyezésükkel beolvadásukat könnyítette meg, később az erőviszonyok egyensúlyozására együtt-tartásukat, sőt összeforrasztásukat látta szükségesnek. Parancsszavára már a XIII. században elvonulnak a Barcaság gyér határőrei, hogy a német lovagrend be rendezkedésének adjanak helyet, s átvonulnak a sebesi székelek az ország keleti határszélére, Sepsiszékre, hogy kiváltságos jogállásuk ne keressze a százszok frissen kapott privilégiumait. Töredékük emlékét a százszesebi Székely utca őrzi meg. Többi, kisebbségbe került néptöredékünk nyomai feltalálhatók néhol a mai településformák csírájában: Brassó alaprajzában a későbbi németes elrendezéstől elütő foltocska sejteti, hogy a magyar vár alatt egykor kis magyar telep élt, amely mellé a nagyobb számú németesség utólag költözött, később nagyrészt felszíván más anyanyelvű testvéreit.

Mikor s honnan költöztek be az erdélyi szászok ősei új hazájukba? Szorgalmas tudósok évtizedeken át építették egymásba kutatómunkájukat, hogy ezekre a kérdésekre minuciózusan megfelelhessenek; de, amint kiderült, nem mindig jártak helyes úton. A „mikor” kérdésre ma úgy válaszolhatunk legprecízebben, ha először is hangsúlyozzuk: a bevándorlás nem rövid idő alatt s nem egyszerre történt. Előőrsei, később beolvadt néprészei voltak a százszoknak már azok a délnémetek, bajorok is, kik Szent István király ideje alatt szóródtak szét az ország különböző tájaira, így a későbbi Szászföldre, s Németi, Baierdorf nevű falukban lett szállásuk. A tömeges szász betelepülés után évszázadokkal pedig még mindig hallunk családok, kisebb közösségek átvándorlásáról. Zömüket mégis az 1140 után eltelt évszázad hozta be közénk. A XII. század legvégén említi őket oklevél első ízben, s kiváltságlevelükből, az 1224-i úgynevezett

Andreanumból tudjuk meg, hogy hagyományaik szerint II. Géza király kora óta élnek nálunk. A dátumot kapcsolatba hozták egykorú flandriai természeti csapásokkal, melyek miatt az éhező nép új haza keresésére szánta volna magát, kapcsolatba hozták a magyar külpolitikával, kimutatni azonban csak a XII. század közepének nagy német kolonizációs hullámával való összefüggést lehet, amiről később még szólni fogunk.

Fogasabb az őshaza kérdése. Amióta az Erdélyt lakó gepidáktól való származás elmélete bizonyítékok hiányában megdőlt, és nem lehet olyat állítani, hogy a „Muntele Gotul”, „Vale Gepudu”-féle új keletű nevek 1500 évre mennek vissza, vagy hogy a székelyek halmazfalus településformájukat és jellegzetes kapuikat itt talált gepidáktól tanulták, mióta kiderült, hogy az őshazát csak Németországban lehet keresni, azóta a legkülönbözőbb tudományágak fogtak össze az igazság kiderítésére. Irányító szerepet a nyelvtudomány vitt köztük. A XVIII. század vegyes elméletei után Marienburg mondotta ki mintegy száz évvel ezelőtt az irányszabó tételt: az alsó-rajnai, Köln környéki dialektus egyezik legjobban az erdélyi szásszal, az ősök tehát a Rajna vidékéről költöztek be. Birodalmi német író szavai bizonyítják, milyen jelentősége volt e megállapításnak a nemzeti öntudat szempontjából: „Az erdélyi szászok számára az a tudat, hogy őshazájuk a Luxemburg körüli tájon van, nemzeti s szellemi megújulás állandóan erősödő és kiapadhatatlan forrását jelenti, amelyet újra és újra felkeresnek.” Sajnos, éppen ez a politikai ízű öntudatszükséglet befolyásolta a tudományos kutatást, s az az egyszer megszabott útról nem tudott, nem akart letérni. A szász tudósgárda javarészt mai nyelvállapot alapján vélte meghatározhatni az őshaza pontos határait, az észak- és dél-erdélyi nyelvjárás bölcsőjét, sőt végül már egy-két átmeneti nyelv jellegű falu népének őshazáját is lokalizálták. Richard Hussnak például az volt a véleménye, hogy az itt talált római útvonalak és erődítmények elhelyezkedése szerint csoportosuló egykori nyelvjárások lényegében nyolcszáz év alatt sem változtak semmit.

Folyt ezzel párhuzamosan a nagynémet és erdélyi szász helynevek összehasonlítása, amikor hasonló nevekből ugyancsak

áttelepülésre következtettek, még ha olyan semmitmondó elnevezések hasonlítottak is egymásra, mint Mausdorf, Birntor, St. Georg, vagy ha a név magyar szóból származott is. Így próbálták felderíteni még a vándorlás irányát: Szilézián, Felső-Magyarországon és a Szamos völgyén át haladt volna. Az ősházához fűző szálakat láttak jogszokások, állatmesék, népdalok, néprajzi sajátságok, települési és földközösségi formák, pecsétmotívumok, sőt a két nép hajszíne egyezésében; az egyik kutató a frank–aleman–római, a másik a szász–bajor–francia érintkezési pontokon kereste a szülőhazát, mert a kétutcás és piacos településformák s a templomerdők divatja csak itt érintkezik. Fel sem vetették azt a magától értetődő lehetőséget, hogy mindezek a sajátságok a különféle helyekről összeverődött népben csak itthon, Erdélyben olvadtak egységgé.

Az említett konstrukciók fokozatosan összeomlottak, ahogy a Wenker–Wrede-féle német nyelvátlasz eredményeinek elterjedtével a szász dialektusok az egész német nyelvterület dialektusaival összehasonlíthatók lettek, s a nyelvfejlődés menete is jobb megvilágításba került. Kiderült – ma már csaknem minden kutató elismeri –, hogy a nyolcszáz év előtt is kevert, összetett nyelvjárások határa akkor egészen más volt, mint ma, hogy azóta további nagy keveredések történtek (néha már százötven év is gyökeresen felforgatja a nyelvállapotot), s hogy a kolóniák valamennyien keverék népűek, csak vonásokat, nyelvelemeket lehet megtalálni bennük az ősházák nyelvéből, de egy-egy nyelvjárást egészében sohasem; hiszen az új nyelv éppen a régiek kiegyenlítésén épül fel, s ilyen formájában azelőtt sehol sem létezett. Az sem igaz, hogy az új nyelv kialakulására a többség szavajárása lesz döntő, gyakran törpe kisebbség kerül fölénybe.

Ugyanez bizonyult be a beszercei nyelvjárás részletes vizsgálatából is. Ősházája nem volt lokalizálható, sajátságait csaknem az egész német nyelvterületen megtaláljuk. Tipikusan telepes nyelvjárás tehát, három-négyféle eredetű nyelvrövidnek nem is rétegződése, hanem tökéletes összeolvadása; a beszélők ősei valóban igen sok helyről gyűltek össze. A teljes erdélyi szász nyelvjárásról hasonlóképp nem lehet közelebbit monda-

ni; a nyelvatlással s az egész német helynévanyaggal való csoportos összevetés legfeljebb annyit derített ki, hogy ha igen nagy is, mégis elhatárolható az a terület, melyen belül az őshazák keresendők; a kivándorlók azonban még letelepülés előtt tökéletesen összekeveredtek.

Különféle népelemeknek megfelelően a szászság kezdetben különböző neveket viselt. „Teutonok”, „flandriaiak”, majd „szászok” ők az oklevelek szerint. Minden név mögött kétségkívül településnek is kell állnia, de hogy hol milyen mértékűnek, az már többféleképpen értelmezhető. Egyesek szerint a „Flandrensis” és „Saxo” gyűjtőnevek, kolonizációs, kancelláriai eredetű műszavak volnának; „flandriai” flamand joggal élőket, „szász” eredetileg bányászokat, azután általában keletre költözőket jelentene. Valószínű, hogy inkább települési és politikai okokból ragadt át a „szász” név a többire, abban az időben, amikor Szászországnak más territóriumoknál nagyobb volt a súlya, alattvalóinak nagyobb a száma, s így több telepest is adhatott Keletnek.

A változó elnevezésekből ugyanaz derül ki, amit már előbb hangsúlyoztunk, hogy tudniillik a beköltözés több részletben történt. Scheiner szász nyelvész szerint két főcsoport lett volna. Az ősi, „teuton-flamand” réteget a IV. Béla idején beköltöző felső-szász, „saxo” réteg elnyomta, annak nyelve a felszín alatt maradt, és csak amikor a Luther-szöveg nyomán kialakuló újfelnémet a vezetőréteg nyelvét tette kizárólagos írásnyelvé, akkor szabadultak fel a régi flamand-rajnai sajtóságok. A nevek eredetét s települési hátterüket, illetve a társadalmi tagozódás nekik megfelelő rétegeit későbbi kutatásnak kell véglegesen felderítenie. Hogy az egyesülés, az egy néppé fejlődés csupán itt, Magyarországon, magyar királyok és magyar vezetés jóvoltából következett be, annak a szász kiváltságlevél is bizonyítéka: II. András király mondja ki először, hogy a sokfelől jött, addig szétforgácsoltan élő nép most már „egy legyen”. De még ez is csak egy részükre vonatkozott, a teljes politikai egységre további két évszázadig kellett várniok.

A nyelvi és politikai egyesüléssel párhuzamosan, magyar állami és társadalmi formák hatására, lassan kellett végbemenni

a szászság társadalmi differenciálódásának, hiszen a beköltöző nép egyszintű, kisparaszti közösség volt, s előkelő nemesurakat vagy katonáskodó ministerialisokat a legszorgosabb kutatás sem tudott a bevándorlók közt kimutatni. Azt ugyan fel lehet tenni, hogy kisszámú vezetőrétege, a telepítést végző, tisztségűket örökségképp mindig utódaikra ruházó gerébek közt jobbmódú paraszt, esetleg polgártagokon, a bontakozó nyugati városok kistőkés vállalkozóin kívül katona-ministerialisok is voltak, ezt azonban falak közé húzódó, a nyílt harcot kerülő polgár-viselkedésük egyáltalán nem támogatja. A privilégiumban megszabott katonaállítási kötelezettség s a magyar társadalom, a magyar nemesi életforma vonzóereje termelte csak ki a nemes, katonáskodó szászok rétegét, mely azonban elhagyva néptársainak békés foglalkozását, szükségképp végleg elszakadt tőlük, s a magyarságba olvadt bele.

Világosan következik ebből, hogy a szászok behívásának célja sem az volt, mintha a király az amúgy is jól megerősített erdélyi határt akarta volna velük őriztetni. Ma már a szász történetírók java sem olvassa ki ezt a forrásokból. Ha II. Géza – hogy a szászok kedvelt nemzeti fráziséval éljünk – „ad retinendam coronam” telepítette be a szászokat, ez csak annyit jelent, hogy királyi hatalmát a saját földjén élő, nagyszámú lakosság kétségkívül emelte, az esetleges ellenzékkel szemben is, valamint annyit, hogy a közismerten szorgalmas, jó földművelő és iparos németység az egész országnak hasznára lett. Ami a kivándorlás másik oldalról való indítóokait illeti, azokra Konrad Schünemann világított rá: Nyugat-Németország a XI–XII. század fordulóján jutott arra a pontra, hogy nagy szaporodásfölöslegét, mely még a legutolsó generációban is szükséges volt az erdőirtáshoz, minden kihasználható föld elfoglalása után nem tudta már belföldön levezetni, az uralkodók tehát szívesen küldték népeiket a jobb megélhetést nyújtó Keletre. Magyarországra felé a Duna hajóútja, valamint a fejlett kereskedelmi kapcsolatok megkönnyítették a közlekedést, úgyhogy az északkeleti országok mellett ide is bőven jutott emberanyag. Később a néptúltermelés s vele a kolonizációs mozgalom keletebbre is fellépett, s hazánk most máshonnan kapott német lakosságot.

Vállalkozó szellemű ágensek toboroztak a birodalomnak ezeken a területein, s a csatlakozók meghatározott céllal, szervezeten indulhattak útjukra. A többfelől, különböző időben összevetődött s szétszórtan letelepült szászok évtizedekig nem voltak olyan erősek, hogy privilégiumot harcoljanak ki maguknak, egyáltalán nem valószínű tehát, hogy a beköltözéskor a nagy Ottó-birodalom alattvalóinak büszke öntudatát vagy kész német kiváltságrendszer hozták volna magukkal.

Az Erdélybe költözött szászság korántsem egyszerre, hanem lépésről lépésre foglalta el azt a földet, melyet később, virágkorában a kezei közt találunk. Az első bevándorlók a mai szász területnek csekély töredékét mondhatták csak magukénak. Bizonyosan tudjuk ezt annak a pernek a leírásából, mely a XII. században az erdélyi püspök s az ő fennhatósága alól mentesített, kiváltságos szász prépost között folyt, a területi illetékesség kérdése körül. A vizálynak ugyanis az egyházi bíróság úgy vetett véget, hogy csak az eredeti, legrégebb foglalású szász földet hagyta meg a prépostság kezén. Ez a föld három dékánáságot – kiváltságos egyházi körzetet – foglalt magában, a szebenit, az újegyházit és a nagysinkit, helyesebben ezeknek is csak egy részét. Ez az eredeti Szászföld.

A továbbterjeszkedés lépéseit – a települési irányt megszabó földrajzi tényezők figyelembevételével – történeti forrásokból lehet rekonstruálni. Segítségünkre vannak itt a művészettörténeti emlékek, főleg a templomok pontos ismerete, hiszen egy-egy történeti stílus gyakran egy-egy meghatározható korra utal. A szebeni dékánáságtól közvetlenül északra és nyugatra magyar községek sora akadályozta meg a továbbtelepülést, a népfőlöslég tehát keletre, a Köhalomszék, majd innen visszatörölödva Kézdi irányában tört előre. Később az akadályt átugorva Szebenből nyugat felé is indultak ki rajok, Szerdahely-, Szászsebes- és Szászvárosszék irányában. Mindez nagyjából a XII. században játszódik le. Tatárjárás utáni időre esik az az északra, a Küküllők felé haladó kolonizáció, mely a folyóvölgyeken át az említett székek még megszállatlan szélső részeit, valamint Segesvár- és Meggyesszéket népesítette be. A két rétegnek román kori, illetve gótikus templomok felelnek meg; a

műemlékek részletes vizsgálata a központokból sugárszerűen kifelé haladó települési irányra is következett. Még később következett be a kiváltságos területen túli szigetpozíciók elfoglalása. Minél északabbra hatoltak a település hullámai, annál magasabb fejlettségű kultúrtájat találtak, jobban irtott erdőket, jobban művelt földeket, hiszen a magyarság munkája sem szünetelt időközben. S a szászok, a déli erdőrengetegek irtása helyett, ezt a könnyebb, tört utat választották.

Volt még a kiváltságos területnek két különálló része, Beszterce és Brassó vidéke, azaz a Barcaság tizenhárom szász faluja. Beszterce nem sokkal az első szász települések után keletkezett, a Barcaság csak évtizedekkel később. Az utóbbit II. András király 1211-ben a német lovagrendnek adta volt a határ biztosítására, s hogy a kun akciók szervezésének bázisa legyen. A rend telepítette be, rövid itt-tartózkodása alatt, magával hozott vagy Erdély más részeiről átköltöztetett németekkel.

Vizsgáljuk meg most a letelepülés módját közelebbről is. Az újonnan jöttöket magyar közigazgatásunk vezetőikkel, a gerébekkel vagy gráfekkel irányította a kijelölt és megbeszélte helyre. A gerébek – ilyen minőségükben a tót soltész vagy a román kenéz megfelelői – maguk tárgyaltak a király megbízottai-val, felelősséget vállaltak a rájuk bízott egy-két faluközösségnyi népért, s vezetők, falubírák maradtak a nyugalmi állapot kialakulása után is.

A későbbi évszázadokban a telepítés folyamata hasonlóképp ment végbe, azzal a különbséggel, hogy itt már magánföldesurak, erdélyi püspök, fehérvári káptalan, kolozsmonostori apát, világi birtokosok is kivették belőle a részüket, és hogy itt az őslakos magyar elemnek még nagyobb szerep jutott. A Kolozs vármegyei, magyar alapítású Tekének például a XIV. század elején már német a plébánosa, de lakói tekintélyes százalékban még magyar nevéek, az őslakos réteg tehát akkora erőt képviselt, hogy népiségét hosszú időn át meg tudta őrizni. A Fehér vármegyei Vingartskirch és Ringelkirch csak akkor kapják német nevüket, amikor gazdáik, a Kelnekiek a XIII. században szászokat ültetnek beléjük. A ritkább esetek közé tartoznak azok, amikor a király a Szászföld közelében lakatlan területet

adományoz valamilyen nemesúrnak, s azon néhány évtizeddel később szász lakosságú falu tűnik fel. Ilyenkor a birtokos, akinek rendszerint voltak már másutt szász jobbágysai, népfeleslegéből hoz át embereket az új föld megművelésére. Tisztán szász népű községek keletkeztek olyankor is, ha az eredeti szász faluból lakóinak egy része a határba vonult ki, és új, leánytelepülést alkotott. Ilyen fiatal s ennek megfelelően csekélyebb népességű telep sok volt: a szentlászlói dékántság tizenhárom községéből kilenc bizonyult másodlagos kialakulásúnak. Fehér vármegyének a XII. században csak öt szász falva van, száz év alatt ez a szám a kétszeresére emelkedik. Ebből a két számarányból nyugodtan következtethető, hogy a szászok nemcsak mai területüket foglalták el lassan, hanem bent, az ősi földön is hosszú idő kellett a föld teljes, intenzív kihasználásához; a kezdetben ritka, egymástól nagy távolságra álló faluk csak lassan gyarapodtak.

A szállásterület kibővítésével s fokozottabb kihasználásával párhuzamosan volt ereje a szászságnak néhány sziget-telep, javarészt városok létrehozására is. Nem számítva azt a néhány szász foltot, melyek a székek kiváltságos földjén túl, de azzal többé-kevésbé mégis összefüggően feküdtek, s csak kései megtelepülésük miatt nem tudtak a székekhez csatolódni, még nyolc-tíz fontosabb helységben laktak egykor szászok. Több várost, ahol középkori oklevelek hospesekről, királyi vendégekről szólnak, s ahol szász történetírók e társadalmi megkülönböztetésül használt elnevezés mögött idegen lakókat keresnek vagy éppen a mai alaprajzból akarnak német alapítókra következtetni, ki kell zárunk ebből a sorból. Radna, Karakó, Vinc, Borberek azonban csakugyan rég beköltözött szászoknak adott szállást, s németek voltak Torockó, Zalatna és Abrudbánya bányászai közt is.

Az alapítás gyakran a magyarság műve: jól szemléltethető ez Kolozsvár példáján. Kolozsvár a XIV. század táján egy időre német jellegű városnak látszik, a szászság magáénak vallja. Mégis, mint kiderült, előbb Szent István-kori magyar várispánságnak volt székhelye, lakossága a tatárjárásig színmagyar, s csak a pusztítások nyitotta réseken hatolt be a szász nép, hogy

a vezetést egy időre magához ragadja. A színmagyar tengerben azonban most már az ő népi utánpótlása hiányzik, a visszamagyarosodásnak menthetetlenül és gyorsan be kell következnie. Egy 1445-i oklevél 68 kolozsvári polgár családnevét őrizte meg; a nevek valamennyien magyarok: Szondi, Sóvágó, Veres, Lisztes, Pázsitos stb. Egy 1453-ból kelt összeírás szerint pedig 550 magyar lakója van a városnak. A szászok, bár pozícióikat féltve őrzik, s bíró-, tanácsbeli választásnál egyenlő jogokat követelnek maguknak, úgy látszik, az elkeveredéstől sem idegenkednek már: „Szász” vezetéknevű, tehát német származású magyarok feltűnése a bizonyosság erre.

Abrudbánya fennmaradt középkori jobbágy- és polgárnévso-
rai arról tanúskodnak, hogy az asszimiláció a többi szigeten is hasonló gyorsasággal ment végbe (Szócs, Szabó, Kalmár, Pálfí, Pataki, Mészáros családok Abrudbányán 1490-ben), s néhány „Szász” elnevezésű, ma magyar faluban éppígy. Beolvadás lett a sorsa azoknak a szász néprészeknek, amelyek már kezdettől fogva kis százalékat tettek csak ki a közösség egészének s azoknak, amelyek a XIV. század óta nagy arányban melléjük települő románság, néhol magyarság mögött kisebbségbe szorultak. A román szívárgásnak a török pusztítása nyitott utat – Szászsebest kétszer dúlták fel, új lakói mind idegenből jöttek –, de megkönnyítette a románság útját maga a szász vezetőség is, amikor saját területén új román falukat hívott életre. Melléke-
sen meg kell jegyeznünk: nincs alapja annak az állításnak, mely szerint Szászföldön a román jobbágy helyzete jobb lett volna, mint a magyarok közt. A kutatások különben azt mutatják, hogy a szászok, bár utánpótlást csak a XVIII. században hoz-
zájuk költöző birodalmi protestáns menekültek és porosz hadifoglyok jelentettek számukra, az újkor folyamán megőrizték régi állásaikat: a bogácsai dékánság XVI. századi huszonnégy falu-
jában egy kivételével ma is élnek szászok, s élnek mindazokban a községekben, ahol a XVIII. században hat-nyolc családnál nagyobb volt a számuk. Bármilyen volt azonban az arány, szászvégek és magyarvégek békésen megfértek egymás mellett. A kölcsönös megértésnek s az államvezető magyarság megbecsültetésének jele az asszimiláció már említett másik formája,

amikor tíz a szász birtokosok magyar nemescsaládokba házasodnak, leányaikat magyar úrhoz adják, s a nemzetiségi átváltódás egy-két generáció alatt végbemegy. Kelneki Mihály, XIV. század elején élt szász úr, hét leánya közül hatot adott magyar nemeshez.

A szomszéd népekkel való érintkezés vizsgálata után lássunk még néhány adatot arról, hogy az erdélyi szászság, megtelepülése után, számszerűen mekkora erőt jelentett, s ez az erő hogyan viszonylott a társnépekéhez. A beköltözés idejéből ránk maradt források hiányosak, csak háromszáz esztendőszász bentelés, gyarapodás után mutatnak pontosabb képet. A középkor végén több mint kétszáz helységben körülbelül hetvenezer szász élt, az ősi földön falunként nyolcvan-száz-százötvenes lélekszámmal. Városias helyeknek több száz, Szebennek és Brassónak több mint ezer lakója volt. A hetvenezer szász kétszázhatvenezer magyarral s százezer románnal szemben elég tekintélyes mennyiség.

A következő kétszáz év a török pusztítás kora, alatta csak a legnagyobb, fallal erősített városok gyarapodhattak igazán, másutt gyakran visszaesés állt be. A legújabb kor gyors szaporulata után azonban a múlt század végének népszámlálásai ismét kétszázézer fő körüli németet találtak Erdélyben. Mégis, az időközben előretört egymillió-száznyolcvanezres románsággal és hatszázharmincezres magyarsággal szemben ezek súlya most már jóval kisebb.

A mennyiségi gyarapodással egyidejűen a XIV. század óta folyt a városokba való tömörülés. Az erdélyi szász város nem pusztán helyen, szabályszerű tervek alapján épült kolonizációs város, mint például a poroszországi, hanem – rendszerint magyar alaphoz települt – szász falu továbbnövekedéséből keletkezik. A XVIII. században legnagyobb városukat, Nagyszebent is villa Hermanninak, Hermannfalvának nevezik. Szászvárosnak, Szászsebesnek, Segesvárnak, Meggyesnek, Brassónak, Kolozsvárnak, mint láttuk, magyar falu a gyökere: a beköltözött, kis részében iparos és kereskedő szászságnak a magyar állam rendje, kereskedelempolitikája s a magyar királyok kiváltságlevelei adták meg a lehetőséget, hogy faluit, ha múltjuk s geográfiai

helyzetük erre valóban alkalmassá tette őket, gazdag várossá fejlessze, évszázadról évszázadra újabb falakat emeljen a környékről odatömörülő polgárok békés munkájának védelmére. Ebből a munkából a magyarok is kivették részüket: nemcsak a magyar alapítás tényéből lehet rá következtetni, hanem összeírások is bizonyítják. Brassóban például alapítása óta megszakítatlanul élt magyar nyelvű réteg. A múlt század végén tizennégy szász helységben lakott száznál több, tehát feltétlenül régi betelepedésű magyar. Ezek az igazságok a nagyobb részében magyar Kolozsvár s a színmagyar Gyulafehérvár példájával együtt cáfolatául szolgálhatnak annak az állításnak is, hogy városalapításra Erdélyben – miként egész Magyarországon – sokáig csak a németiség lett volna képes.

Magyar állam és magyar társadalom, láttuk, egyként döntő szerepet vitt a szász város felépítésében. A közigazgatási és politikai kialakulásról csak annyit, hogy a szász székek csupán a XIV–XV. században szilárdultak meg véglegesen, hogy csírájukban a magyar várispánsági szervezet részei voltak, s hogy végleges összefogásukra, a hét régi s a két új szék (Meggyes, Selyk), valamint Brassó és Beszterce vidékének a XV. században bekövetkezett egyesítésére a magyar királyok évszázadokon keresztül készítették elő, lépésről lépésre, a szász népet.

A vendéglátó magyarság előzékeny bánásmódja tette tehát lehetővé, hogy idegenajkú testvérei – nemcsak a településben, hanem az élet minden vonalán – az általa tört utakon, az ő eredményeit felhasználva haladjanak előre.

IRODALOM

A szász történetre vonatkozó értekezések – egy-két nagyobb összefoglaló mű és monográfia kivételével – javarészt az Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde (=Arch.) és a Siebenbürgische Vierteljahrschrift (=Viert., előbb Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde=Kbl.) köteteiben jelentek meg. – G. D. Teutsch műve: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, II. Aufl. 1874. (Az idézet az I. kötet 9. lapjáról.) Hasonlóképp ír O. Boelitz: *Das Grenz- und Auslanddeutschtum*. München–Berlin 1930. 101. – vagy Fr. Müller-Langenthal: *Die geschichtlichen*

Rechtsgrundlagen der „sächsischen Nationsuniversität“ in Siebenbürgen und ihres Vermögen. Südostdeutsche Forschungen (=SODF) 1938. 46. A Huss-idézet: Luxemburg und Siebenbürgen. Arch. 43. 16. Az erdélyi régészeti leletek. Roska M.: A honfoglalás és Erdély=*A történeti Erdély*. Bp. 1936. 163. A Szt. Lénárd-templomról és a székely erődorról legutóbb Keöpeczi Sebestyén J. írt: A cenk-hegyi Brasovia-vár temploma. Erdélyi Múzeum 1940. 269. A brassói comes ítélőjogára I. G. E. Müller: Die Grafen des Kronstädter Distriktes. Arch. 42. 326, a gyepűkre Kniezsa I.: Magyarország népei a XI. században=*Szent István Emlékkönyv*. Bp. 1938. II. 392., W. Horwath: Die Landnahme des Altlandes im Lichte der Kirchenbauten. Viert. 1936. 170. és K. Horedt: Die Burg auf dem Riesenberg bei Orlat. Uo. 1940. 126. Felső-Fehér vármegye szélső telepeire: Iczkovits E.: Az erdélyi Fehér vármegye a középkorban. Bp., 1939. 66. Kisch G. munkája: Erloschenes Magyarentum im siebenbürger Sachsenlande. Arch. 42. 135. A szláv nevekre Kniezsa I.: i. c, Szt. István Eml. II. 419. A nemzeti-ségi politikára Mályusz E.: A középkori magyar nemzeti-ségi politika. Századok, 1939. 257. A szászsebesi Székely utcára H. Müller cikke, A Varos usque in Boralt. Kbl. 1895. 54. Brassó települési alapjaira: *Das Burzenland*. Herausg. v. E. Jekelius, III. 1. (Kronstadt, 1929.) 51. A beköltözés idejéről és okairól: Teutsch, i. m. I. 8.; R. Huss, i. c. Arch. 43. 35. és K. Schünemann: Die mittelalterliche deutsche Kolonisation, Viert. 1934. 1. Az oklevelek Zimmermann–Werner: *Urkundenbuch*. I. 1. és 32. Gepidaelméletek és kritikájuk: H. Phleps: *Ost- und westgermanische Baukultur*. Berlin, 1934., Fr. Schuster cikkei: Viert. 1937. 62., 190. és 283. K. Cs. Sebestyén: Das Székler Haus und die Gepiden. Uo. 1939. 149. és R. Huss: Zur siebenbürger Namenkunde, SODF. 1939. 830. A nyelvész kutatások irodalmára és kritikájára I. Hermine Klein: Die Bistritzer Mundart. Arch. 44. 5., valamint Misch Orend: Zur Heimatsfrage der Siebenbürger Sachsen. Arch. 43. 229. A birodalmi német: H. Aubin, idézi B. Capesius, Viert. 1934. 310. Huss R. álláspontja: i. c, Arch. 43. 5. U. ott a vándorlás irányáról is szól. Helynév-összehasonlítások: R. Huss: Bairische Unterlagerung und bairischer Adel. SODF. 1936. 147., 1937. 119. M. Orend i. cikke, Arch. 43. 229. Segédtudományok hozzászólása: A. Meitzen: Die Flur Thalheim. Arch. 27. 688.; G. Kisch: Zur Frage der Rassenmischung. Kbl. 1902. 131.; H. Phleps: Über die Urformen des siebenbürgisch-sächsischen Bauernhauses. Arch. 42. 261.; *Das Burzenland* IV. 1. 22.; A. Scheiner: Volkskundliche Beziehungen. Viert. 1934. 129.; Fr. Keintzel-Schön, Jos. Haltrich stb., Viert. 1935. 265.; V. Lebzelter: Die Rassengliederung der Siebenbürger Sachsen. Viert. 1936. 120.; A. Arz v. Straussenburg: Das Seeblätterdreieck. Viert. 1936. 24. A saxo=bányász teóriáról K. Schünemann, i. c. Viert. 1934. 13. és A. Scheiner: Über die Mundart der Sachsen von Rumes. Viert. 1937. 36. A. Scheiner származási elmélete: Die Mundart der Sachsen von Hermannstadt. Arcxh. 41. 640. és Vom Rhein und Sa-

chsen. Arch. 42. 75. A polgáriás magatartásra és a gerébasszimilációra I. Mályusz E. i. cikkét, Századok, 1939. 408. és 420. A telepítést végző rétegre, a telepítés okaira és a birodalmi öntudatra K. Schünemann: i. cikkét, Viert. 1934. I. „Ad retinendam coronam”: pl. W. Horwath, i. c. 1936. 179., viszont: Schuster: Das Burzenland als Grenzschutzsiedlung, Viert. 1933. 358. A település menetére: Fr. Marienburg: Gedenkbuch des Bogeschdorfer Capitels, Arch. 19. 38. W. Horwath: *Siebenbürgisch-sächsische Kirchenburgen*. Hermannstadt 1931–33., valamint i. cikke (Viert. 1936. 176.), melynek eredményei a részletekben s a kormeghatározásban még nem lehetnek véglegesek. Későbbi települések és magyar előzményeik: R. Theil: Geschichte der 2 Stühle Mediasch und Schelk. Arch. 21. 233. Das Burzenland IV. I. 10.; Balázs É.: *Kolozs vármegye kialakulása*. Bp. 1939. 37.; Iczkovits E. i. műve, 21. és 40–41.; G. A. Schuller: Das Lassler Kapitel. Arch. 30. 109. Városokra, német szigetekre G. Treiber: Thorenburg. Viert. 1937. 299., Teutsch i. m. I. 41., 49., 54.; Balázs É. i. m. 48., 50. és Iczkovits E. i. m. 31. A pusztításokra R. Csallner: Aus der ältesten Vergangenheit der deutschen Ansiedlungen. Kbl. 1907. 75.; Sebesre A. Amlacher cikke, Kbl. 1886. 5. A román jobbágy helyzetéről I. Fr. Müller-Langenthal megjegyzését, i. c, SODF. 1938. 61. XVIII. századi telepítésekről Teutsch. i. m. II. 189.; a Kelnekiekről R. Theil: Zur Frage des Erbgrafentums. Kbl. 1903. 26.; a bogácsi káptalanról Fr. Marienburg, i. c. Arch. 19. 49. Statisztikák A. Berger: Volkszählung in den 7 und 2 Stühlen, Kbl. 1894. 49. és 65., O. v. Meltzl: Statistik der sächsischen Landbevölkerung. Arch. 20. 215., Mályusz E.: A magyarság és a nemzetiségek. =*Magyar művelődéstörténet* II. 124.; Statisztikai Közlemények. A szász várostípusra Herm. Theil: Die Ansiedlungen von Siebenbürgen. Arch. 43. 209. Brassó régi magyarságára I. Teutsch, i. m. I. 164. és *Das Burzenland* III. I. 8., 157. A német városszalapításról pl. H. Theil, i. c. Arch. 43. 208. Székek, várispánságok, autonómia: Mályusz E., i. c, Századok, 1939. 257.